

Ўктам Полвонов
тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори*

Имом Мотуридий халқаро
илмий тадқиқот маркази
бош илмий ходими

САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙ АСАРЛАРИДА
“ИМОН” МАВЗУСИ БАЁНИ

EXPLANATION OF THE TOPIC OF “FAITH”
IN SAADUDDIN TAFTAZANI’S WORKS

ТЕМА «ВЕРЫ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИ

Калит сўзлар: ханафийлик, мотуридийлик, ашъарийлик, фикҳ, имон, калом, ақида, мантиқ, далил, ижмолий ва тафсиллий имон, тақлидий ва таҳқиқий имон.

Key words: Hanafi, Maturidi, Ash'ari, fiqh, iman, kalam, aqeedah, logic, evidence, ijmalī (total) and tafsilī (detailed) iman, taqlidi (imitative) and tahqiqi (investigative) iman.

Ключевые слова: ханафия, матуридия, ашария, фикх, иман, калам, ақида, логика, доказательства, ижмалӣ (краткий) и тафсилӣ (детальный) иман, тақлиди (подражательный) и таҳқиқи (исследованный) иман.

Кириш

Ўрта аср иккинчи Шарқ Ренессансининг таникли мутафаккирларидан бири Саъдуддин Тафтазоний ҳисобланади. Унинг тўлиқ исми Масъуд ибн Қози Фахруддин Умар ибн Мавло Азим Бурҳонуддин Абдуллоҳ ибн Имом Раббоний Шамсулҳаққ Шамсуддин Қорий Самарқандий Ҳаравий Тафтазоний Хуросоний Ҳанафий (722-792/1322-1390) бўлиб [4:190, 2:241, 1:734, 17:471], у Хуросоннинг Насо (ҳозирги Туркменистон, Ашхабод) шаҳридаги Тафтазон қишлоғида туғилган.

* U.Palvanov – Leading researcher of the Imam Maturidi International Scientific Research Center.

Саъдуддин Тафтазоний наҳв, сарф, балоғат, усул ал-фикҳ ҳамда фуруъ ал-фикҳ (ханафий, шофий ва моликий), мантиқ, ақида, ҳадис, тафсир ва бошқа илм соҳалари бўйича йирик олим бўлган [4:190]. Алломанинг кунyasi “Абу Саъид” бўлиб [8:304], у нафақат ислом оламида “аш-Шайх Саъдуддин” [18:389-390], “ал-Устаз” (устоз) [7:223], “ал-Имом ал-Кабир” (катта имом), “Устаз ал-уламо ал-мутааххирин ва саййид ал-фузало ал-мутақаддимин, мавлоно саъд ал-милла ва ад-дин, муъдил мизон ал-маъкул ва ал-манкул, муфтиҳ ағсон ал-фуруъ ва ал-усул” (кейинги олимлар устози ва мутақаддим фозил олимлар саййиди, миллат ва дин бахтлиси, нақл ва ақл мезонининг тўғриловчиси, усул ва фуруъ шоҳлари очувчиси) [8:303-304], “ал-Имом ал-Аллома” (алломай имом) [2: 241], “Саъд ал-милла ва ад-дин” (миллат ва диннинг бахтлиси), “Саъд ал-имом ал-аллома ал-фақиҳ ал-адиб ал-ханафий” (ханафий фақиҳ адиб олимлари имомининг бахтлиси) ва “Олим ал-машриқ” (Шарқнинг олими), “Ҳабр ал-умма, шамс ал-айма” (Уммат олими, имомлар кўеши) [9:446], “ал-аллома ас-саний” (иккинчи аллома), “ал-Муҳаққиқ ас-сомадоний” [6:49] каби номлар билан машҳур, балки ўзининг геометрия, математика, фалсафа, мантиқ, адабиёт каби аниқ ва гуманитар фанларга оид кўплаб қомусий асарлари билан жаҳон илм-фанига катта ҳисса қўшган олим сифатида эътироф этилади.

Ақоид илмидаги барча масалалар бевосита “имон” мавзуси билан боғлиқ бўлиб, у эътиқоднинг асос-мағзи саналади. Масаланинг моҳияти шундаки, мавзу борасидаги Аҳл ас-сунна билан мозийда ўтган хавориж, муътазила, муржиа, жаҳмия ҳамда бугунги кунда фаолият юритаётган Ҳизб ат-таҳрир, салафий каби тоифаларнинг қарашларини танқидий ўрганиш бўлса, иккинчи томондан, Аҳл ас-суннадаги мотуридия, ашъария таълимотларининг муштарак ҳамда фарқли жиҳатларини илмий асосда таҳлил қилишдир. Жумладан, хавориж, муътазила, муржиа, жаҳмия, Ҳизб ат-таҳрир ва салафий каби тоифаларнинг қарашлари очиқ-ойдин ботиллиги масаласидир. Аммо, мотуридия ва ашъария таълимотлари аслида умумий муштарак фикрий ва манбавий асосга қурилган бўлса-да, зоҳиран қараганда, уларда ўзаро фарқ мавжуд. Шу туфайли, бугунги кунда баъзи тор доира вакиллари томонидан ашъария таълимотига нисбатан “мутаассиб” сифатида қараш ҳолатлари кузатилади. Зотан, масаланинг бу жиҳатига илмий таҳлил билангина аниқлик киритиш мумкин.

Ўрта аср иккинчи Шарқ Ренессансининг ёрқин намоёндаларидан бири аллома Саъдуддин Тафтазоний ал-Ҳанафий (722-792/1322-1390) ҳисобланади. У наҳв, сарф, балоғат, усул ал-фиқҳ ҳамда фуруъ ал-фиқҳ (ҳанафий, шофий ва маликий), мантиқ, ақида, ҳадис, тафсир, геометрия, астрономия ва бошқа шу каби илм соҳалари бўйича етук аллома бўлган. Жумладан, ҳозирда олимнинг турли фанларга оид эллиқдан ортиқ асарлари аниқланган.

Мотуридия таълимоти ривожига Саъдуддин Тафтазоний катта мавқега эгадир. Олимнинг бу борадаги хизматини – алоҳида асарлар битиш, муайян ақидавий масала ҳақидаги олдин ўтган олимларнинг турли фикрларини таҳлилий хулосалаш ва масалаларни илмий асосда қўшимча тарзда далиллаш каби учта туркумга ажратиш мумкин. Хусусан, мазкур учта ҳолат олимнинг “имон” мавзусидаги қарашларида ҳам намоён бўлади.

Имон мавзуси эътиқоднинг асос-мағзи бўлгани туфайли ҳам, аллома уни батафсил ёритган. Зеро, Саъдуддин Тафтазонийнинг каломга оид асарлари ва Имом Абу Мансур Мотуридий (243-332/857-944)нинг “Китоб ат-Тавҳид” асарининг қиёсий таҳлили орқали алломанинг “имон” мавзуси доирасида мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси салмоғини аниқлаштириш мақсадга мувофиқ. Ушбу мақолада эса, мазкур мавзу ҳақида сўз юритилади.

One of the brightest representatives of the Second Eastern Renaissance of the Middle Ages is Allama Sa‘d al-Dīn Taftāzānī al-Ḥanafī (722-792/1322-1390). He was a scholar in the fields of grammar (nahw), morphology (sarf), eloquence (balagha) usul al-fiqh and furu al-fiqh (ḥanafī, shāfi‘ī and mālikī), logic, aqeedah, hadith, tafsir, geometry, astronomy and other similar sciences. In particular, more than fifty works of the allāma on various subjects have been identified.

Sa‘d al-Dīn Taftāzānī occupies an important place in the development of the teachings of māturīdiyya. The work of the scholar in this area can be divided into three categories: writing of books, an analytical summary of the various views of previous scholars on a specific creedal issue and additional substantiation of the issues on a scientific basis. In particular, these three cases are reflected in the views of the scholar on the topic “Iman” (Faith).

Even because this topic is the basis of creed, the scholar dwelled on it in detail. Indeed, through a comparative analysis of the theological works of Sa‘d al-Dīn Taftāzānī and “Kitāb al-Tawḥīd” by Abū Manṣūr al-Māturīdī (243-332/857-944), it is advisable to determine the scholar’s contribution to the development of the teachings of māturīdiyya on the topic “Iman”. This article focuses on this issue.

Одним из ярких представителей Второго Восточного Ренессанса Средневековья является ученый Саъдуддин Тафтазани аль-Ханафи (722-792/1322-1390). Он был ученым в областях грамматики (нахв), морфологии (сарф), красноречия (балага) усул аль-фиқҳ и фуру аль-фиқҳ (по ханафии, шафии и маликий), логики, акиды, хадисов, тафсира, геометрии, астрономии и в других подобных науках. В частности, идентифицировано более пятидесяти работ ученого по различным предметам.

Саъдуддин Тафтазани занимает важное место в развитии учения Матуридизма. Работу ученого в этой области можно разделить на три категории: завершение отдельных произведений, аналитическое резюмирование взглядов предыдущих ученых на конкретные вопросы акиды (вероучения) и дополнительное обоснование вопросов на научной основе. В частности, эти три положения отражены во взглядах ученого на тему “Иман” (Вера).

С учетом того, что эта тема «Иман» является основой вероубеждения, ученый подробно остановился на ней. Действительно, посредством сравнительного анализа богословских работ Саъдуддин Тафтазани и “Китаб ат-Таухид” имама Абу Мансура Матуриди (243-332/857-944), целесообразно определить вклад ученого в развитие учения Матуридизма на тему «Иман». В этой статье речь идет о вышесказанной теме.

Мавзу нафақат тарихда, балки бугунги глобаллашув шароитида бутун мусулмон олами ва Ўзбекистонда ҳам долзарб саналади. Чунончи, бу ҳолатни аллома яшаган асрда халқлар ва худудларнинг ўзаро интеграциялашуви содир бўлган жараёнда ҳам кузатиш мумкин. Яъни, Амир Темур томонидан мамлакатга бирлаштирилган, Хуросон каби ўлкалар аҳолиси билан Мовароуннахр аҳолиси ўртасида ўзаро алоқалар кучайган. Бу эса, жамият аъзоларининг ўзаро жипселигини таъминлашда икки таълимот тарафдорлари ўртаси мувофиқлигини илмий жиҳатдан мувофиқлигини кўрсатиб беришни тақозо этган. Шунга кўра,

Саъдуддин Тафтазоний асарларида мазкур мавзу қай даражада ёритилганини тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ. Шунинг баробарида, уни мотуридия таълимоти асосчиси Имом Абу Мансур Мотуридийнинг “Китоб ат-Тавҳид” асарига бирламчи манба сифатида қиёслаб ўрганиш алломанинг ушбу таълимот ривожига қўшган ҳиссасини илмий жиҳатдан очиб беришда муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиздир. Саъдуддин Тафтазоний ёзма меросини ўрганиш жараёнида мазкур мавзуга бевосита боғлиқ тўққизта масалага алоҳида тўхталиб, ёритилгани аниқланди. Булар:

1. Имоннинг таърифи. Саъдуддин Тафтазоний ушбу мавзуга тўхталар экан, дастлаб, “имон” сўзининг луғавий ва шаръий маъноларини батафсил изоҳлаган. Жумладан, у “Имон сўзининг луғавий маъноси “тасдиқлаш”дир. Яъни, мухбир (хабар берувчи)нинг ҳукмига бўйсуниб, уни қабул қилиш ва мухбирни тўғри сўз деб билишдир”, – деб алоҳида қайд қилган. Сўнг, у ушбу атаманинг грамматик жиҳатини оят ва ҳадислардан далил келтириб, батафсил ёритган [14:288, 11:95, 16:175, 12:113]. У ўздан олдин яшаган Аҳл ас-сунна олимлари “тасдиқлаш” ўрнига “маърифат” ва “илм” сўзларини қўлагани ҳақида ҳам тўхталиб, ушбу иборалардан мурод бу – “тасдиқий илм”, дея таъкидлаган [12:113].

Саъдуддин Тафтазоний “имон” сўзининг шаръий маъносини “Набий (с.а.в.)нинг Аллоҳ таоло ҳузуридан олиб келган нарсасини зарурий билиш жиҳатидан қалб билан буткул “тасдиқлаш” [12:113], деб таъкидлаган.

Имом Абу Мансур Мотуридий эса, “Китоб ат-Тавҳид” асарида имоннинг луғавий маъносини келтирган бўлса-да, уни грамматик жиҳатдан шарҳламаган [3:475].

2. Ижмолий ва тафсилий имон. Бу масала киши барча шаръий ҳукмларга уларнинг номларини билмасдан, умумий тарзда имон келтирадимки ёки шаръий ҳукмларнинг номларини бирма-бир келтириб, имон келтирадимки, деган масаладир. Унинг моҳияти шундаки, мазкур ҳолатларда ҳар икки томоннинг ҳам имони дурустлиги ёки фақат “тафсилий имон”нинг мақбуллигидир. Бу ҳақида Саъдуддин Тафтазоний “умумий тасдиқлашнинг ўзи имон мажбуриятининг адосига кифоя ҳисобланади. У эса, “ижмолий имон” бўлиб, унинг даражаси имоннинг асл моҳияти жиҳатидан “тафсилий имон” мақомидан паст эмас. Аммо, “ижмолий имон”га нисбатан “тафсилий имон” тасдиқлашнинг кўплиги жиҳатидан нафақат зиёдароқ, балки, мукамалроқдир” [14:290, 299], деб таъкидлаган. Шунингдек, алломанинг бу гапи “Шарҳ ал-Ақоид”нинг шарҳловчилари томонидан ҳам қўллаб-қувватланган. Зеро, воқеликда имон мавзусини батафсил биладиганлардан кўра билмайдиганлар кўпчиликини ташкил қилиши инобатга олинса, ушбу фикрнинг аҳамияти аён бўлади. Билас, аксар инсонлардан мўминлик сифатини олиб ташлашга тўғри келар эди.

“Китоб ат-Тавҳид”да “ижмолий имон” ва “тафсилий имон” масалалари ҳақида эса, тўхталинмаган [3:538].

3. Тақлидий ва таҳқиқий имон. Саъдуддин Тафтазоний “Рисола ал-худуд” асарида “тақлидий” сўзига “бирор гапни ҳужжатсиз қабул қилиш”, деб таъриф берган [13:10]. Бундан эса, шаръий масалаларнинг ҳукмларини далилларсиз эътироф этиш “тақлидий имон” ва уларни далиллари билан билиш “таҳқиқий имон” эканлиги маълум бўлади. Саъдуддин Тафтазоний масалани батафсил ёритиб, масаланинг таҳлили муқаддимасида “тақлидий имон”ни Шайх Абулҳасан Ашъарий, муътазила тоифаси ва кўпчилик мутакаллимлар инкор этганликларини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтган. Уларнинг жоиз санамаганлигининг далилларини ҳам келтириб, уларга бирма-бир жавоб берган. Зеро, аллома уларда ҳеч қандай асосли нақлий далил йўқлигини айтиб, шунга кўра, уларнинг қарашлари нотўғрилигини алоҳида таъкидлаган [12:119-120]. Бу ўринда ҳам алломага икки вазифани: биринчидан, айна масала доирасида ашъария таълимотини Аҳл ас-суннадан эканлигини, иккинчидан, муътазила тоифасининг қарашлари ботиллигини асослаш лозим бўлган. Аллома уларнинг иддаоларига “дарҳақиқат, тасдиқ бу – илмсиз ва маърифатсиз ёки аксинча бўлиши мумкин. Хусусан, биз қиёматнинг барча жараёнларига уларнинг ҳолатлари ва васфларини билмаган ҳолда имон келтирамик”, дея воқелик нуқтаи назаридан жавоб берган. Шунингдек, у ўтган саҳобалар, улардан кейинги имомлар, уламолар ва халифалар тақлидий имон соҳибига мусулмон ҳукмларини жорий қилиб келганлигини баён қилиб, бу борада “Нисо” сурасининг 94-оятдаги: “Сизга салом йўллаган кимсага “Сен мўмин эмассан!”, деб айтманглар!”, деган калималарни ҳамда Пайғамбар (с.а.в.)нинг: “Кимки бизнинг намозларимизни ўқиса, қибламизга юзланса, сўйган жонлиқларимизни эса, демак, бу мусулмондир. Унинг учун Аллоҳ ва расулининг зиммаси бор. Бас, Аллоҳнинг зиммаси борасида унинг ваъдасига ҳилоф иш қилманглар”, деган ҳадисларини далил сифатида зикр қилиб ўтади [16:218-224].

“Китоб ат-Тавҳид”да “тақлидий имон” ва “таҳқиқий имон” масаласи ҳақида эса, тўхтаб ўтилмаган [3:538].

4. Имоннинг рукнлари. Кейинги масала имоннинг рукнлари бўлиб, бу мавзунинг асосий ва муҳим жиҳати ҳисобланади. Саъдуддин Тафтазоний мазкур мавзу доирасида нисбатан кўп маълумотни айна шу масалага жамлаб, унинг барча амалий ва эҳтимолий ҳолатларини келтириб, савол-жавоб тарзида хулоса берган.

Шу каби жиҳатлар билан алломанинг мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси салмоқли бўлганини кўриш мумкин. У ўзи яшаган давргача имоннинг рукнлари борасида билдирилган фикрларни тўртга категорияга ажратган ва улардан ҳар бирининг тарафдорлари далилларини таҳлил қилиб, қуйидагича батафсил ёритган:

1-категория. Имон бу – “қалб билан тасдиқлаш” учун ном бўлиб, Набий (с.а.в.)нинг Аллоҳ таоло ҳузуридан олиб келган нарсасини зарурий билиш жиҳатидан қалб билан тасдиқлаш. Кўпчилик ушбу фикрга қўшилган.

Шиа оқими, Жаҳм ибн Сафвон Самарқандий ва Абулхусайн Солиҳий наздида эса, имон бу – “маърифат” учун номдир. Имом Ашъарий ҳам, шунга мойил бўлган.

2-категория. Имон бу – “тил билан иқрор бўлиш” учун номдир. Шунга қўшимча тарзда, “маърифат ал-қалб” шарт қилиниши мумкин. Жумладан, Ар-Риқоший наздида имон бу – “иқрор” бўлиб, у маърифатни шарт қилган. Яхё ибн Саъид ал-Қаттон (ваф. 198/814 й.) наздида тасдиқ шарт қилинган ва карромийларда эса, ҳеч қандай шартсиз иқрорнинг ўзи, холос.

3-категория. Имон бу – “қалб билан тасдиқ ва тил билан иқрор бўлиш” учун номдир. Кўпчилик муҳаққиқлар ушбу қарашни илгари сурганлар. Жумладан, Абу Ҳанифадан ҳам бу ҳақида нақл келган. Лекин уларнинг айримлари “тасдиқ” ибораси ўрнига баъзан “маърифат”, “илм” ва “эътикод” сўзларини ҳам қўллаганлар.

4-категория. Имон бу – “қалб билан тасдиқлаш, тил билан иқрор бўлиш ва амалларни бажариш” учун номдир. Хавориж наздида, амални тарк этган киши имондан чиқиб, куфрга киради. Муътазилийлар наздида эса, амални тарк этган киши имондан чиқса-да, куфрга кирмасдан икки манзил ўртасида қолади.

Аммо, салаф олимлари, аҳли ҳадис имонларининг барчаси ва аксар мутакаллимлар наздида амални тарк этган киши имондан чиқмайди, лекин, жаннатга тўғридан-тўғри киришдан тўсилади ва дўзахга тушса-да, у ерда абадий қолмайди. Жумладан, Имом Молик, Имом Шофий, Имом Авзойдан бу ҳақида ривоят қилинган.

Шу ўринда Саъдуддин Тафтазоний тўртинчи категория борасида очик-ойдин мушкуллик борлигини айтган. Дарҳақиқат, бу фикрда асос бор. Чунки, биринчидан, мотуридия таълимоти тарафдорлари учинчи категорияга мансуб, иккинчидан, тўртинчи категориядаги Аҳл ас-сунна

таркибидаги ашъария таълимоти билан хавориж, муътазила каби тоифаларнинг мавзу доирасидаги қарашлари зоҳиран бир хил ҳисобланади. Шунга кўра, ашъария таълимоти билан бошқа адашган тоифаларнинг қарашлари ўртасидаги фарқни илмий жиҳатдан ажратиб беришни тақозо қилади.

Аллома ушбу муаммо ечимини дастлаб мантиқ услубига кўра, савол-жавоб тарзда таҳлил қилиб, хулоса қилган. У “қандай қилиб имонга унинг рукни – амалнинг йўқолиши билан путур етмайди”, “қандай қилиб имоннинг номи бўлиб сифатланган нарсасиз жаннатга кириш мумкин” [16:177], “қандай қилиб бутунга қисмининг йўқолиши билан путур етмайди” [12:113], дея учта саволни ўртага ташлаган. Сўнг, ушбу саволларга “албатта, имон жаннатга киришнинг моҳияти, негизи бўлган фақат тасдиқнинг ўзи ёки у ҳамда иқрор билан боғланади” [16:180], “амалнинг имон рукнига киритилишидан мақсад бу – нажот ва комиллик бўлиб, у шу асосга боғланади”, “амалнинг имон шартига киритилишидан мақсад бу – комил имондир” ва “иқрор имон шартига киритилса-да, иқрор қўшимча рукниги туфайли унинг йўқолиши билан имоннинг аслига путур етмайди” [12:113, 116], деб жавоб берган.

Аллома “ат-Талвиҳ” асарида муаммога усул ал-фикҳ жиҳатидан ёндашган. Жумладан, у “рукн бу – муайян нарса таркибига кирадиган нарсадир”, – деб, уни “аслий” ва “зоида” каби икки турга ажратган ва зоида “зоида руқн бу – шундай қисмки, унинг йўқолиши билан Шориф эътибори жиҳатидан бутунликнинг ҳукми сақланиб қолади”, – дея таърифлаган. Айни шу қоидага кўра, Имом Шофийнинг амални имоннинг рукнига киритиши бу – зоида жиҳатидан эканлигини таъкидлаган. Демак, шу асос билан ашъария таълимоти бошқа ботил қарашлардан ажратилган.

Тафтазоний хавориж, муътазила каби адашган тоифалар амални имоннинг аслий рукни сифатида қарашларини келтириб ўтган [10:273-274]. У амаллар имоннинг аслий рукни эмаслигини исботлаш учун “Бурҳон ат-тамонеъ” услубидан фойдаланган. Яъни, у мўмин кишининг гуноҳкор бўлиши мумкинлиги ҳақида Қуръон ва ҳадислардан далиллар келтирган. Чунончи, хавориж, муътазила каби адашган тоифалар қарашига кўра, амал имоннинг аслий рукни ҳисобланиб, уни тарк этган мусулмон киши диндан чиқади. Бундан аён бўладикки, аллома масала доирасидаги фикрларни таҳлил қилиб, дастлаб усул қоидаси ва кейин нақлий далил билан хулоса қилган. Жумладан,

аслида дейди, аллома, имон бу – қалбнинг иши эканлигини ва фақат у билан тўғри бўлишини айтиб, унга қуйидаги оят ва ҳадисларни нақлий далил сифатида келтирган:

أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ

Айнан ўшаларнинг дилларига (Аллоҳ) имонни битиб қўйган. (Мужодада сураси, 22-оят).

وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ

Лекин кимнинг қалби имон билан хотиржам холда... (Наҳл сураси, 106-оят).

وَلَمْ تَثْمِئْنَ قُلُوبُهُمْ

(Лекин) диллари имон келтирмаганлар. (Моида сураси, 41-оят).

وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ

(Чунки, хануз) дилларингизга имон кирган эмасдир. (Хужурот сураси, 14-оят).

Набий (с.а.в.) дедилар: “Аллоҳим қалбимни дининга собит қилгин”.

Набий (с.а.в.) дедилар: “Кимнинг қалбида хантал уруғи микдорича имон бор бўлса...”.

Усома (р.а.) “Ла илаҳа илла Аллоҳ”, деган бир кишини ўлдириб қўйганида, унга қарата Набий (с.а.в.) “Ўша кишининг қалбини ёриб кўрдингми?!”, – деганлар.

Сўнг аллома бу борада ақлий далил келтириб, кимдир имонни тили билан иқрор қилиб, дили билан тасдиқламаса, ўша киши мунофиқ каби бўлади ва гарчи инсонлар кўз ўнгида мўмин ҳисобланса-да, Аллоҳ таоло ҳузурда мўмин эмас, деб ҳулоса берган. Зеро, у бу фикр Абу Мансур Мотуридийники эканлигини ва Қуръон ҳамда ҳадислар уни қўллаб-қувватлашини таъкидлайди [3:471]. Шу жиҳатдан, икки томоннинг ҳам фикри муштарак.

Саъдуддин Тафтазоний юқоридагилар билан бир қаторда Имом Шамсулаимма Сарахсий (ваф. 490/1097), Фаҳрулислом Паздавӣ (400-482/1010-1090), Имом Абу Ҳафс Насафий каби кейинги давр олимлари эса, имон бу – тасдиқ ва иқрордан иборат деганларини ҳам келтирган. Бунга жавоб тарзида эса, имон бу – қалб билан тасдиқлаш бўлиб, тил билан иқрор бўлиш эса, бу дунёда шаръий ҳукмларни ижро этиш шартидир. Чунки, қалб билан тасдиқлаш ботиний (кўз билан кўриб бўлмас) иш бўлгани туфайли, уни билиш учун қандайдир аломат зарурдир. Имонни қалби билан тасдиқлаб, тили билан иқрор бўлмаган киши инсонлар

кўз ўнгида гарчи бу дунё ҳукмларида мўмин ҳисобланмаса-да, Аллоҳ таоло ҳузурда мўминдир [14:294], дея ҳулоса берган. Бу қарашни кўплаб оят, ҳадислар ва ақлий фикрлар орқали далиллаган. Хусусан, у Қуръондан “Раъд” сурасининг 29-ояти ҳамда “Хужурот” сурасининг 9-10-оятини келтириб шарҳлаган. Аллома имон ибодатнинг шарти эканига, агар бир кимса тасдиқ ва иқрор қилиб, ҳали амалларни адо қилишга улгурмасдан олдин вафот қилиб кетса, ўша шахснинг мўмин холда вафот қилишига ижмои уммат ижмо қилганини зикр қилган [16:177].

Амаллар имоннинг шарти дейилишини Саъдуддин Тафтазоний муътазилийлар қараши сифатида келтириб, уларнинг бу борадаги саккизта фикрига қарши кучли далилларни тақдим қилган. Бу далиллар орқали у мотуридия таълимотини ҳимоя қилган [16:177]. Тафтазоний “Бизнинг фикримизча, гуноҳи кабира қилган мўминдир”, дея муътазилий ва хаворижнинг бу борадаги эътиқодий қарашларига раддиялар берган. Аллома бу хилдаги далил ва раддияларида машҳур ханафий-мотуридий олими Абулмуъин Маймун ибн Муҳаммад Насафийнинг “Табсирот ал-адила” асаридан ҳам фойдаланган. Бу борадаги ҳулоса шуки, амаллар имоннинг шарти эмас.

“Китоб ат-Тавҳид”да қалб билан тасдиқлаш имоннинг асосий рукни эканига урғу берилиб, уни нақлий ва ақлий далиллар билан асослашга эътибор қаратилган. Шунингдек, бу ўринда муътазила, хавориж каби тоифаларга нисбатан карромия тоифасига кўпроқ раддиялар берилган [3:418, 471-479]. Алломанинг ушбу масалани ёритиши “Китоб ат-Тавҳид”га қараганда бу борадаги қарашларнинг муайян гуруҳларга ажратилгани, ҳар тоифанинг фикрлари ва далиллари бирма-бир алоҳида келтирилиб, уларга раддиялар берилгани ва мотуридия таълимотининг машҳур олимлари билдирган фикрларни ҳам таҳлил қилгани билан ажралиб туради.

5. Имоннинг кўпайиб-камайиши ёки кўпаймай-камаймаслиги. Мазкур масалада, Саъдуддин Тафтазоний ашъарийлар, Имом Шофийий ва муътазила тоифаси “имон кўпайиб-камаяди”, деб ҳисоблашларини таъкидлаб, баҳснинг сабаби имоннинг таърифи ва оддий инсонлар имони билан пайғамбарлар имонининг қатъиян тенг эмаслиги тўғрисидаги фикрга боғлиқлигини айтиб ўтган. Чунончи, алломага айна масала доирасида Имом Шофийий ва ашъария таълимотини Аҳл ас-суннадан эканини ва муътазила тоифасининг қарашлари

ботиллигини асослаш лозим бўлган. Шу мақсадда, уларнинг қарашлари ва далилларини бирмабир келтириб, уларга нақлий, ақлий ва тарихий воқелик жиҳатидан жавоблар берган. Жумладан, у “Мақосид ал-калом” матнида қуйидагиларни ёзиб қолдирган: “Китоб (Қуръони карим) ва суннатнинг зоҳирига қараганда, имон кўпаяди ва камаяди. Бирок, кўпчилик уламолар ундай бўмайди, деб ҳисоблаганлар. Чунки, имон жуда аниқлик чегарасига етиб қолган тасдиқдир, у эса, тафовутланмайди (яъни, тасдиқ кўпаймайди ва камаймайди). Агар имон бу – “тоат” учун исм, деб ҳисобланса, тафовут (яъни, амалларни кўп ёки кам бажариш билан) бўлади. Демак, бу масаладаги ихтилоф имоннинг таърифига кўра, юз берган. Лекин амални тарк қилиш оқибатида имондан чиқиб кетмаслик дуруст бўлгани билан, бу ўринда имоннинг комил бўлиши борасида тафовутланиш мумкин, имоннинг аслида тафовут бўлмайди”. Аллома эса, бу ўринда имон бу – “қалб билан тасдиқлаш” бўлиб, у кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам, деган қатъий хулосани берган [16:210-211]. Сўнг, у “имоннинг кўпайиши ва камайиши” фикри тарафдорлари ўз қарашларида ақлий ва нақлий далилларга таянганини айтган. Жумладан, мазкур фикр тарафдорлари далилларидан қуйидагиларни келтириш мумкин:

وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ رَأَوْنَهُمْ إِيْمَانًا.

Қачонки, уларга У зотнинг оятлари тиловат қилинса, иймонларини зиёда қилур. (Анфол сураси, 2-оят).

هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لِيَرْدَأُوا إِيْمَانًا مَعَ إِيْمَانِهِمْ.

У (Аллоҳ) Ўз имонларига яна имон кўшилиши учун мўминларнинг дилларига таскин туширган зотдир. (Фатҳ сураси, 4-оят).

Аллома эса, уларнинг далилларига уч бандда жавоб берган:

1. Зиёда бўлиши бу – имоннинг бардавом ва барқарор бўлиши, кўп замон ва соат давом этиш жиҳатидандир.

2. Зиёда бўлиши бу – имон келтирилиши лозим бўладиган нарсалар жиҳатидандир. Саҳобийлар (р.а.) ижмолий имон келтирганлар. Муайян фарздан кейин бошқа фарз келган. Улар эса, ҳар бир фарзга алоҳида-алоҳида имон келтирганлар.

3. Зиёда бўлиши бу – қалбда имоннинг самараси кўпайиши ва нурунинг порлашидир. Зеро, нур

солиҳ амалларни қилиш билан кўпаяди ва гуноҳ ишларни қилиш билан камаяди [16:213-214].

Олимнинг “Шарҳ ал-Ақоид” асарида Абу Ҳанифанинг Китоб (Қуръон) ва Суннат (ҳадис) даги имоннинг зиёда бўлиши борасидаги далилларга берган жавоби келтирилади. Унга кўра, саҳобийлар (р.а.) ижмолий имон келтирганлар. Муайян фарздан кейин бошқа фарз келган. Улар эса, ҳар бир фарзга алоҳида-алоҳида имон келтирганлар. Натижада, имон ҳам имон келтирилиши лозим бўладиган нарсалар нисбати билан зиёдалашиб бораверган. Бу ҳолатни эса, Пайғамбар (с.а.в.) даврларидан кейин тасаввур қилиб бўлмайди [14:296]. Чунки, имон шартларининг фарз қилиниши батамом тугаган. Эндиги одамлар уларнинг ҳаммасига бирданига имон келтирадилар. Хулоса шуки, имоннинг асли кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам.

“Китоб ат-Тавҳид”да ушбу масала баён қилинмаган [3].

6. Имон ва ислом тушунчалари. Имон ва ислом бир тушунчами ёки ҳар хилми деган масала борасида ҳам Аҳл ас-сунна билан адашган оқимлар ўртасида тарихда анча баҳс бўлиб ўтган. Гарчи, имон билан ислом сўзлари бир хил маънони англатишига аниқ, тўғри ечим мавжуд бўлса-да, бу ҳақидаги мунозарани бугунги кунда ҳам адашган фирқалар ўртасида кузатиш мумкин. Жумладан, Саъдуддин Тафтазоний ақоидга оид барча китобларида бу ҳақида алоҳида тўхталиб, имон ва ислом маънодош тушунчалар эканлигига ижмо қилинганини ва “Оли Имрон” сураси 85-оят каби нақлий далиллар мавжудлигини зикр қилган. Дастан, олим “шариатда бир киши мўмин-у мусулмон эмас, ёки мусулмон-у мўмин эмас, деб ҳукм қилинмайди”, дея мантикий далил келтирган. Ушбу фикрдан эса, ҳар бир мўмин бу – мусулмон ва ҳар бир мусулмон бу – мўмин экани маълум бўлади. Зотан, у ўз фикрини қўллаб-қувватлаш учун энг машҳур ҳанафий-мотуридий олимлардан Абулмуъин Насафийнинг “Табсирот ал-адилла” ва Нуруддин Аҳмад ибн Маҳмуд Собуний (ваф. 580/1184) нинг “ал-Кифоя” китобларидан иқтибослар ҳам келтирган. Шунингдек, аллома Набий (с.а.в.) замонида инсонларга нисбатан “мўмин”, “кофир” ва “мунофик” каби атамалардан ташқари, тўрттинчиси (яъни, мусулмон) қўлланилмаганини айтиб, тарихий далил келтирган. У мазкур тушунчалар маънодошлигини таъкидлайдиганларнинг фикрини икки қисмга таснифлаган ва улар доирасида “Оли Имрон” сураси 84, 85, 102-оят, “Ҳадид” сураси 7-оят, “Ҳужурот” сураси 14, 17-оят, “Рум” сураси

53-оят ва “Ахзоб” сураси 22, 35-оятни нақлий далил сифатида келтириб, булардан бошқада шу каби оятлар кўплигини айтган ва уларни тафсир қилган. Қолаверса, у имон ва исломни алоҳида-алоҳида тушунчага ҳашавия ва баъзи муътазилийлар ажратганликларини айтиб, улар бу борадаги ўз қарашларига Қуръондан Хужурот сураси 14-оятини мисол келтирганларини таъкидлаган:

قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا

Аъробийлар: “Имон келтирдик”, – дедилар. (Эй Мухаммад! Уларга) айтинг: “Сизлар имон келтирганингиз йўқ, лекин сизлар “Исломга кирдик” денг!

Аллома ушбу оятни: “шариатда эътибор қилинган ислом имонсиз бўлмайди. Ушбу оятдаги исломдан мурод бу – имон борасида тасдиқлашсиз “шаҳодат калимаси”ни талаффуз қилиш билан ботинан бўйсунушлик эмас, балки зоҳирий бўйсунушлик”, деб тафсир қилган. Шунингдек, мазкур тоифалар қуйидаги ҳадисни ўз қарашларига далил сифатида келтирган:

Набий (с.а.в.) дедилар: “Ислом бу – Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқлигига ва Мухаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг элчиси эканлиги гувоҳлик беришинг ҳамда намоз ўқишинг, закот беришинг, Рамазон рўзасини тутишинг ва имкониятинг бўлганида ҳаж қилишингдир” (Имом Муслим ривояти).

Аллома мазкур далилни: “ушбу ҳадисдаги исломдан мурод бу – исломнинг самаралари ва аломатлари мана шу бешта нарсадир”, деб, қуйидаги ҳадисни ҳужжат сифатида келтирган: “Набий (с.а.в.) ҳузурига бир қавмдан элчилар келганида, улардан “Ягона Аллоҳга имон келтириш нималигини биласизларми?”, деб сўраганлар. Улар “Аллоҳ ва Унинг Расули энг яхши билгувчидир”, дедилар. Набий (с.а.в.) “Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқлигига ва Мухаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг элчиси эканлигига гувоҳлик бериш ҳамда намоз ўқиш, закот бериш, Рамазон рўзасини тутиш ва қўлга киритилган ўлжанинг бешдан бирини беришларингдир”, дедилар” (Имом Бухорий ривояти). Шунинг баробарида, аллома “ким имон ва исломнинг фарқли эканлигини исботласа, ўша кишига бундай савол берилади: “имон келтириб, таслим бўлмаган ёки таслим бўлиб, имон келтирмаган кишининг ҳукми нима”, деган мантикий фикрни келтирган. Ушбу фикр ҳулосасида эса, агарда ўша киши бу ҳолатда улардан бирини бошқасисиз ҳукман исботласа, унинг фикри ёлғонлиги ошқор бўлишини таъкидлаган [14:306, 16:206-210, 12:117-118].

Имом Абу Мансур Мотуридий “Китоб ат-Тавҳид” асарида имон ва ислом тушунчалари борасидаги фикрларни гуруҳларга таснифламаган. Шунингдек, унда раддиялар муайян адашган тоифа номига нисбатан эмас, балки, умумий тарзда баён этилган. Зеро, масала Қуръон оятларидан кўпроқ истифода қилинган ҳолда ёритилган. Лекин унда Саъдуддин Тафтазоний томонидан келтирилган – “Набий (с.а.в.) ҳузурига бир қавмдан элчилар келганида улардан “Ягона Аллоҳга имон келтириш нималигини биласизларми”, деб сўраганлиги” ҳақидаги ҳадис кўрсатилмаган. Ваҳоланки, ушбу ҳадис мазкур икки тушунчанинг маънодошлигига очиқ-ойдин далолат қилувчи муҳим ҳужжатлардан ҳисобланади [3:491-499].

7. Имонда истисно. Имонда истисно бор ёки йўқлиги масаласи бу – кишининг “Мен ҳақиқатан ҳам мўминман” (أنا مؤمن حقاً) ёки “Мен Аллоҳ хоҳласа, мўминман” (أنا مؤمن إن شاء الله) – дейишидир. Зеро, Саъдуддин Тафтазоний бу борада мотуридия таълимоти мавқеидан туриб, бир жиҳатдан, ашъария таълимоти тарафдорлари, иккинчи томондан, адашган оқимлар билан ҳам баҳс ва мунозаралар қилган. Масалага оид барча қарашларни тўртта умумий категория бўйича жамлаш мумкин [5:350⁶]. Аллома эса, имонда истисно жоиз, дейдиганларнинг қарашларини учта категорияга ажратиб, уларни нақлий далилсиз, мантиққа асосан таҳлил қилган [16:214-217]. Аллома масала бўйича ҳулоса ўрнида қуйидагича фикрни илгари сурган: “Қачонки, бандада тасдиқ билан иқрор топилса, ўша кишининг имони рўёбга чиқиши учун, у “Мен ҳақиқатан мўминман” – дейиши дуруст бўлади. Айни шу ҳолатида ўша кишининг “Мен, иншоаллоҳ, мўминман” – дейиши лойиқ эмас. Чунки, “Иншоаллоҳ” сўзидан инсон ўзининг имони борасида шак-шубҳа назарда тутилса, очиқ-ойдин у куфрдир. Ҳатто, “Иншоаллоҳ” сўзидан Аллоҳ таолога одоб сақлаб ва ишларни Аллоҳ таолонинг хоҳишига ҳавола қилиш, айни пайт ва ҳолатда эмас, оқибат ва келажакда имон қолиши борасида шак-шубҳа қилиш, Аллоҳ таолонинг зикрини табаррук қилиш ёки ўша киши ўзининг нафсини пок эмаслиги ва ўзининг ҳолидан ажабланиши кабилар назарда тутилган тақдирда ҳам, “Мен, иншоаллоҳ, мўминман” – деб айтмаган афзалдир. Чунки, у ўз-ўзидан шак-шубҳага олиб келади” [14:308-311]. Охирги бу фикр билан аллома ашъария таълимоти тарафдорларини ҳам Аҳл ас-суннадан эканлигига далолат қилган.

Имом Абу Мансур Мотуридий “Китоб ат-Тавҳид” асарида имонда истисно масаласи борасидаги фикрларни гуруҳларга бўлиб таснифламадан, уларни умумий тарзда баён этган. Шунингдек, унда фақат муътазилия, хавориж ва хашавия каби тоифалар номлари келтирилиб, уларга раддиялар берилган. Берилган раддияларда мантик қоидаларидан кўра, Қуръон оятларидан кўпроқ истифода қилинган. Умумий хулоса эса, имонда истиснонинг жоиз эмаслиги ҳисобланади [3:486-491].

8. Имоннинг яратилган ёки яратилмаганлиги. Бу масаланинг юзага келиш тарихи II/VIII асрга бориб тақалади. Хусусан, у Қуръоннинг яратилган ёки яратилмаганлиги воқеасига бевосита боғлиқ саналса-да, мохиятан банданинг феъли мавзусига оид бўлиб, шу эҳтимол билан ҳам, уни Саъдуддин Тафтазоний айни ўша бобда келтирган ва уни ёритишда банданинг феъли жиҳатидан ёндашган ва имон мавзусида унга алоҳида тўхталмаган. Шунини таъкидлаш керакки, олим масала ҳақида фақат “Шарҳ ал-Мақосид” китобида баён қилган. Бу эса, ушбу масала долзарблиги бошқа мавзуга оид масалалардан кўра камроқлигига далолат қилади. Акс ҳолда, у соҳага оид барча китобларида уни келтирган бўларди. Жумладан, аллома бу борада “Сизлар (яъни, ҳанафий-мотуридий)нинг наздингизда имон бу – Аллоҳ таолонинг яратгани ва улар (яъни, муътазилийлар)нинг қарашидан эса, банданинг яратгани. Баъзи фатво китобларида, ким имонни махлуқ деса, кофир бўлиши қайд этилган. Буни қандай тушиниш керак?”, деган саволни келтириб, унга жавоб сифатида Абул Муъин Насафийнинг фикрини баён этиб, бу билан уни қўллаб-қувватлаган [15:236-237].

Имом Абу Мансур Мотуридий “Китоб ат-Тавҳид” асарида “имон бу – ўз эгасига яхши, хайр, тўғри йўл ва зийнат бўлиб, имонни тавсиф қиладиган барча сифатлар махлуқдир”, деб унга далил сифатида “Хужурот” сураси 7, 14-оятлари ва “Моида” сураси 41-оятини келтирган. Хулоса ўрнида эса, у имоннинг жойи қалб ва у қалбнинг иши эканлигини ҳамда яратилмаган нарсанинг яратилган қалбда бўлиши эҳтимолдан йироқлигини келтириш билан чекланган [3:486]. Бу эса, Саъдуддин Тафтазоний масалага имоннинг сифати жиҳатидан ёндашганини билдиради.

9. Оддий инсонлар имони билан пайғамбарларнинг имони тенгми ёки йўқ? Ушбу масала борасида ҳам мотуридия таълимоти билан ашъария таълимоти тарафдорлари ўртасида баҳс бўлиб

ўтган. Саъдуддин Тафтазоний “Шарҳ ал-Ақоид” асарида “баъзи муҳаққиқ олимлар айтганки, биз “тасдиқлашнинг ҳақиқати кўпайишлик ва камайишликни қабул қилмайди”, деган фикрга асло қўшила олмаймиз. Балки, тасдиқлашнинг ҳақиқати қувват ва заифлик жиҳатидан фарқланади. Қатъийки, ислом умматидан баъзи бир кишиларнинг тасдиқлаши Набий (с.а.в.)нинг тасдиқлаши билан баробар эмас”, деган жумлани келтирган [14:300]. Бу масаланинг жавобини аллома “Шарҳ ал-Мақосид” китобида “албатта, тасдиқ бу – аниқлик бўлиб, у бутун ҳақида муътабардир. Зарурий ва назарий аниқликдаги каби тасдиқнинг тафовутни қабул қилиши мумкин бўлмайди”, дея келтирган [16:211]. “Китоб ат-Тавҳид”да ушбу масала баён қилинмаган [3:538].

Хулоса

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Саъдуддин Тафтазоний асарларида имон мавзусига тааллуқли тўққизта масалани жамлаган бўлиб, улардан ижмолий имон ва тафсилий имон, тақлидий имон ва таҳқиқий имон, имоннинг кўпайиб-камайиши ёки камаймаслиги, оддий инсонлар имони билан пайғамбарларнинг имони тенглиги ёки баробар эмаслиги каби тўрт масала Имом Абу Мансур Мотуридийнинг “Китоб ат-Тавҳид” китобида келтирилмагани аниқланди.

Аллома мавзуни ёритишда тоифаларнинг бу борадаги қарашларини муайян мантикий туркумларга таснифлаб, уларнинг далиларига вазият тақозосига кўра, нақлий ва ақлий далиллар билан раддиялар берган. Бу жараёнда, у ашъария таълимотини ҳам Аҳл ас-суннадан эканлигига алоҳида урғу берган. Шу жиҳатлари билан ҳам, унинг асарлари “Китоб ат-Тавҳид” китобидан ажралиб туради.

Демак, Саъдуддин Тафтазоний мотуридия таълимоти ривожига бир жиҳатдан, ўзининг “Шарҳ ал-Ақоид”, “Мақосид ат-толибин”, “Шарҳ ал-Мақосид” ва “Ғояту таҳзиб ал-калом” каби асарлари билан ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган бўлса, иккинчи томондан, ўзининг ақидавий мавзуларни баён қилиш ва далиллаш услуби билан бойитган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Жамолуддин Абулмаҳосин Юсуф ибн Туғро Барда. Ад-Далил аш-шофий ала Ал-Манҳал ас-софий. – Қоҳира: Мактабат ал-Хонижи, 1955. Ж. II. – 584 б.
2. Жамолуддин Абулмаҳосин Юсуф ибн Туғро Барда. Ал-Манҳал ас-софий ва-л-муставфий баъда

ал-вофий. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-васоик ал-коамия, 2005. – Ж. XI. – 356 б.

3. Имом Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Махмуд Мотуридий Самарқандий. Китоб ат-Тавҳид / Таҳрир ва таълиқлар муаллифи: Доктор Бекир Топалўғлу. – Байрут: Дор Содир, 2001. – 538 б.

4. Абулхайр Исомуддин Аҳмад ибн Мустофа ибн Жалил Тошқўпризода. Мифтоҳ ас-саода ва мисбоҳ ас-сияда фи мавдуъаот ал-улум. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1975. – Ж. I. – 405 б.

5. Малик Аҳмад ибн Малик Пир Муҳаммад Форуқий. Ҳошия ала Шарҳ ал-Илаҳиёт ва ас-Самъиёт ли Ал-Мақосид. Хоутон кутубхонаси фонди. – Қўлэзма. – № 4156. – 452 в.

6. Мулла Нуруддин Абулҳасан Али ибн Султон Муҳаммад Қорий Ҳаравий Маккий. Мирқот ал-мафотих. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2001. – Ж. III. – 574 б.

7. Абулҳасанот Муҳаммад Абдулхай Ҳиндий Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳия фи тарожим ал-ҳанафия. – Байрут: Дор ал-Арқам ибн Аби ал-Арқам, 1998. – 632 б.

8. Муҳаммад ибн Али Шавконий. Ал-Бадр аттолий. – Қоҳира: Дор ал-китаб ал-исломий, 1997. – Ж. II. – 652 б.

9. Саъдуддин Тафтазоний. Ал-Мутаввал. – Бхупал: ал-Матбаа аш-Шоҳжоҳоний, 1311. – 448 б.

10. Саъдуддин Тафтазоний. Ат-Талвих ала ат-Тавзиҳ ли матн ат-Танқиҳ фи усул ал-фиқҳ. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1996. – Ж. II. – 432 б.

11. Саъдуддин Тафтазоний. Мақосид аттолибин фи усул ад-дин. – Нью Жерси: Принстон университети кутубхонаси фонди. – Қўлэзма. – № 867У. – 108 в.

12. Саъдуддин Тафтазоний. Матн Таҳзиб ал-мантиқ ва-л-калом / Таълиқлар муаллифи: Шайх Абдулқодир ибн Муҳаммад Саъид Курдий. – Қоҳира: Матбаа ас-саъода, 1330/1912. – 128 б.

13. Саъдуддин Тафтазоний. Рисола ал-ҳудуд / Таҳқиқ муаллифи: Шариф Абулаъло Адавий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 2003. – 184 б.

14. Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-Ақоид ан-насафия. – Карачи: Мактаба ал-бушро, 2009. – 415 б.

15. Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-мақосид / Таҳрир ва таълиқлар муаллифи: Доктор Абдурахмон Умайра. – Байрут: Олам ал-кутуб, 1998. – Ж. IV. – 355 б.

16. Саъдуддин Тафтазоний. Шарҳ ал-мақосид / Таҳрир ва таълиқлар муаллифи: Доктор

Абдурахмон Умайра. – Байрут: Олам ал-кутуб, 1998. – Ж. V. – 323 б.

17. Такиййуддин Аҳмад ибн Али Макризий. Дурад ал-Уқуд ал-фариди. – Байрут: Дор ал-Ғарб ал-исломий, 2002. – Ж. III. – 586 б.

18. Шихобуддин Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад Асқалоний. Ибн ал-ғумр би абна ал-умр. – Қоҳира: Дор ат-Таовун, 1969. – Ж. I. – 585 б.

